

XX АСРНИНГ 60-ЙИЛЛАРИДА ТУРКИЯДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТНИНГ КЕСКИНЛАШУВИ ВА ОҚИБАТЛАРИ

Хайрулла Худоев

Филология Фанлари Доктори (DSc), профессор

Таржимашунослик, тилишунослик ва халқаро журналистика кафедраси

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Тел: 90 960 06 23;

E-mail: hamidovx@gmail.com

Аннотация. Сўнгги йилларда тарихан ўзбек халқи билан қардош, тили, тарихи, миллий анъаналари, урф-одатлари, эътиқоди ва фалсафий қараишлари жуда яқин турк халқининг ўтмиши ва тараққиёт йўлини ўрганишга бўлган эҳтиёж янада ошди. Бир мамлакат тарихини ўрганиш деганда нафақат унинг узоқ ўтмиши, балки яқин тарихини, ҳозирги кундаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳволи, ривожланиш жараёнларини ҳам тадқиқ қилиш, унинг ўзига хос хусусиятларини билиб олиш тушунилади. Шу жиҳатдан, Туркия Республикаси нафақат Салжукли ва Усмонли давлатининг меросхўри, балки ташиқил этилганига яқинда юз йил тўлган дунёнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳада жадал тараққий этиб бораётган мамлакатларидан бири саналади. Ана шу мавзунини қисман ёритишга бағишланган ушбу тадқиқот жараёнида чиқарилган хулосалар XX асрнинг 60-йиллари турк тарихининг муаммоли масалаларга бирмунча аниқлик киритишга кўмак беради, айрим мунозарали масалаларга ечимлар изланади.

Таянч сўзлар: Ижтимоий-сиёсий вазият, демократия, кўппартиявийлик, Жумҳурият халқ партияси, Демократик партия, Адолат партияси, ҳарбий тўнтариш, Аднан Мендерес, Миллий Бирлик Қўмитаси, «Таъсис мажлиси».

РАЗВИТИЕ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В ТУРЦИИ В 60-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Хайрулла Худойёрович Хамидов

*Доктор филологических наук (DSc), профессор,
Кафедра переводоведения, лингвистики и
международной журналистики,*

Ташкентский государственный университет востоковедения,

Тел: 90 960 06 23;

Электронная почта: hamidovx@gmail.com

***Аннотация.** В последние годы возросла необходимость изучения прошлого и пути развития турецкого народа, язык, история, национальные традиции, обычаи, верования и философские воззрения которого очень близки узбекскому народу. Изучать историю страны – значит изучать не только ее далекое прошлое, но и недавнюю историю, современную социально-экономическую и политическую ситуацию в этой стране, процессы развития, узнавать ее специфические особенности. Турецкая Республика, которая недавно отметила свое столетие, является не только наследницей государств сельджукидов и османидов, но и считается одной из быстро развивающихся независимых стран мира в экономической и социальной сферах. В данной статье, посвященной изучению истории Турции в 60-годах XX века, сделаны выводы, которые помогут прояснить проблемные вопросы турецкой истории данного периода, а также найти решения некоторых спорных вопросов.*

***Ключевые слова:** общественно-политическая ситуация, демократия, многопартийность, Республиканская народная партия, Демократическая партия, Партия справедливости, военный переворот, Аднан Мендерес, Комитет национального единства, «Учредительное собрание».*

DEVELOPMENT AND ITS CONSEQUENCES OF THE SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN TURKIYE IN THE 60S OF THE 20TH CENTURY

Khairulla Khudoyorovich Hamidov

Doctor of Philological Sciences (DSs), professor
Department of Translation Studies, Linguistics and International Journalism
Tashkent State University of Oriental Studies

Phone: 90 960 06 23;

E-mail: hamidovx@gmail.com

Annotation. *In recent years, the need to study the past and the path of development of the Turkish people, whose language, history, national traditions, customs, beliefs, and philosophical views are very close to the Uzbek people, has increased. Studying the history of a country means studying not only its distant past, but also its recent history, the current socio-economic and political situation in this country, development processes, and recognizing its specific features. The Republic of Turkey, which recently celebrated its centenary, is not only the heir to the Seljuk and Ottoman states but is also considered one of the fastest-growing independent countries in the world in the economic and social spheres. This article, devoted to the study of the history of Turkey in the 60s of the twentieth century, draws conclusions that will help clarify problematic issues in Turkish history of this period, as well as find solutions to some controversial issues.*

Keywords: *Socio-political situation, democracy, multi-party system, Republican People's Party, Democratic Party, Justice Party, military coup, Adnan Menderes, National Unity Committee, "Constituent Assembly".*

КИРИШ.

Замонавий Туркия Республикаси тарихини ўрганиш, унинг бизга маълум бўлмаган қирраларини кашф қилиш, ушбу давлатнинг ривожланиши билан боғлиқ турли масалаларни тадқиқ этиш, жумладан, Туркия

Республикаси тарихида алоҳида муҳим даврни ташкил этувчи XX асрнинг иккинчи ярмида рўй берган сиёсий воқеалар ва ижтимоий вазиятни ўрганиш, юз берган тарихий воқеалар келтириб чиқарган оқибатлар ҳақида мулоҳаза юритиш муҳимдир.

МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАР.

Ташкил этилганига яқинда юз йил тўлган, дунёнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳада жадал тараққий этиб бораётган мамлакатларидан бири саналган Туркия Республикаси тарихининг энг мураккаб даври тарихини ўрганиш, унинг бизга маълум бўлмаган қирраларини кашф қилиш, мулоҳаза юритиш ва хулосалар қилиш бугунги ўзбек туркшунослиги, турк тарихнавислигининг муҳим вазифаларидан саналади.

МЕТОДЛАР.

Тадқиқотни амалга оширишда тавсифий ва таҳлилий методлардан фойдаланилди.

ЭРИШИЛГАН НАТИЖАЛАР.

Сўнгги йилларда тарихан ўзбек халқи билан қардош, тили, тарихи, миллий анъаналари, урф-одатлари, эътиқоди ва фалсафий қарашлари жуда яқин турк халқининг ўтмиши ва тараққиёт йўлини ўрганишга бўлган эҳтиёж янада ошди. Ўрганилаётган мавзу юзасидан бугунга қадар Туркияда қатор ишлар амалга оширилган. Жумладан, Ж.Ақчаоўғли, Ж.Арсевен, Ж.Баяр, М.Баят, Ҳ.Баюр, Э.Гунгўр, У.Ўкте, И.Кафесўғли, Н.Кўсўғли, Т.Туная ва бошқа бир қатор йирик турк тарихчи олимлари ва тарихий асарлар муаллифи бўлган давлат арбобларининг номини тилга олиш кифоя¹. Қолверса, турк тарихининг

¹Ақчаоғли, Cihat. Atatürk Komutan İnkılapçı ve Devlet adamı yönleriyle, Ankara,1988; Arseven, Celal Esad, Sanat Ansiklopedisi, c.1-5., İstanbul, 1952; Bayar, Celal, Ben de yazdım, İstanbul, 1969; Bayat, Mert, Milli güç ve Devlet, İstanbul, 1986; Bayur, Y., Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, Ankara,1983; Güngör, Erol, Dünden Bugüne Tarih-Kültür, İstanbul, 1980; Ertuğrul Zekai Ökte, “Ben bir Türküm”, Türk düşünce ve hayat tarzının tarihi gelişimi, İstanbul, 1995; Kafesoğlu, Prof. Dr. İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ankara, 1972; Kösoğlu Nevzat, Türk dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti üzerine düşünceler, İstanbul, 1991; Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasi Partiler, İstanbul, 1984.

ушбу даври бўйича Туркияда нашр этилган йирик илмий тўпламларда ҳам юзлаб илмий мақолалар эълон қилинганлигини ҳам таъкидлаш жоиз². Шунингдек, қайд этилган асарлардан ташқари, Туркия Республикасининг янги тарихига оид ўзбек ва рус олимларининг илмий асарлари ҳам муҳим саналади³.

Туркия Республикаси тарихи икки босқичга бўлинадиган бўлса, 1923 йилдан 1974 йилгача бўлган 50 йилдан ортиқ вақтни ўз ичига олган давр мамлакатнинг тикланиш даврига тўғри келди. Туркия Республикаси ташкил этилгандан бошлаб ўтган ярим асрдан кўпроқ вақт ичида мислсиз қийинчилик ва синовларни ўз бошидан кечирди. Шунга қарамай, бу давр мобайнида турк халқи бир жамият сифатида шаклланди, қанчадан-қанча иқтисодий ва сиёсий бўҳронларни енгиб ўтиб, гоҳ муваффақиятларга эришиб, гоҳида таназзулга юз тутиб, тараққий этди. Дунё ҳамжамиятида ўзининг муҳим ўрнига эга бўлди.

Ушбу мақола олдида Туркия Республикасида XX асрнинг 60-йилларидаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаёт, бу даврда юзага келган сиёсий ўзгаришлар, уларни келтириб чиқарган сабаблар ва оқибатларини, демократия ва кўппартиявийлик тизимининг шаклланиши ва тараққий этиши билан боғлиқ шарт-шароитлар, 80-йилларнинг сўнгидан бошланган Туркиянинг Европа стандартларига мос ижтимоий-сиёсий тараққиёт даври ва мамлакатнинг янги ривожланиш босқичига кирганини кўрсатиб ўтишдан иборат.

Бир жамиятнинг тараққиёти деганда, унинг ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ривожланиши, тараққиётнинг шарт-шароитлари, эришилган

² İşte Türkiye, T. C. Başbakanlık Basın - yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü yayını, Ankara, 1998; Genel Türk Tarihi, 9. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

³ Мурхаммадиев Н. Ўзбек-турк дўстлик кўприги. Тошкент, 2008; Миллер А.Ф. Буржуазно-национальная революция в Турции // Советская Россия и капиталистический мир в 1917-1923 гг. М., 1957.; Миллер А.Ф. Очерки новейшей истории Турции. – М. – Л. – 1948; Розалиев Ю.Н. Особенности развития капитализма в Турции. – М., 1962.

ижобий натижалар ва йўл қўйилган камчиликлар, уларни бартараф этиш йўллари кўзда тутилади.

1923 йилдан 1950 йилларгача ўтган тарихий даврда Туркия Республикасида икки маротаба (1925 ва 1930 йилда) кўппартиявийлик тизимига ўтишга ҳаракат қилинган бўлса-да, бундан ҳеч қандай ижобий натижа олинмади. Иккинчи Жаҳон урушидан кейинги “янги дунё тизими” Туркияни ҳақиқий кўппартиявийлик тизимига мажбур қилиб қўйди.

Мухолиф ҳаракатининг йўлбошчилари Фуат Кўпрулу ва Аднан Мендересга Отатурк даврининг сўнгги Бош вазири Жалол Баяр ва Рефик Кўралтан ҳам қўшилади. Улар 1946 йил 7 январда Демократик партияни ташкил этдилар. Яккаҳоким партия (ЖХП – Жумҳурият халқ партияси)дан чарчаган жамият янги бир сиёсий партиянинг ташкил этилишини севинч билан кутиб олади. Халқ таниган бу тўрт депутат ўз “Сиёсий тавсияларини” ишлаб чиқиб, ЖХПнинг парламент фракциясига тақдим қилади. Туркия тарихида бу ҳужжат “Тўртовлон тавсияси” номини олган⁴. “Тавсиялар”да, асосан, партия низоми ва амалда бўлган баъзи қонунларнинг ўзгартирилиши зарурлиги кўзда тутилган. Мажлисда “Тавсиялар” рад этилади ва Жалол Баяр Жумҳурият халқ партиясидан ва парламент депутатлигидан истеъфо беради. А.Мендерес, Ф.Кўпрулу ва Р.Кўралтан эса “партия интизомига риоя қилмаганликлари учун” Жумҳурият Халқ Партияси сафидан ўчирилади.

Мустафо Камол Отатурк даврининг охириги Бош вазири, либерал иқтисодиёт тарафдори бўлган Жалол Баяр⁵ ва унинг сафдошлари томонидан тузилган Демократик партия халқни ўз ғояларига ишонтира олди ва 1950 йилдаги умумхалқ сайловлари⁶ натижасида 27 йиллик якка партиялилик

⁴ Uran, Hilmi, Tek Partiden Demokrasiye. DP’nin kuruluşuna yol açan Dörtlülük Takrir, Dünya, 4 Kasım 1958

⁵ Баяр (Маҳмуд Желал) Турк сиёсий ва давлат арбоби. Туркия Республикасининг учинчи президенти (1883 йил Бурсада туғилган ва 1986 йил Истанбулда вафот этган).

⁶ Бу сайлов тарихида «Beyaz ihtilal», яъни «Оқ инқилоб» номини олган. Демократик партия 60-йилларга қадар сайловларда илғорликни қўлдан бермай келган.

даврига нукта қўйди. Шу тарзда Туркияда Мустафо Камол Отатурк даврида бошланиб, ҳамон тўхтатиб қўйилган кўппартиявийлик тизими давом эттирилди. Ўша даврнинг асосий сиёсий партияси бўлган Жумҳурият халқ партияси (Cumhuriyet Halk Partisi) ичидан ўсиб чиққан Демократик партия (Demokratik Parti) 1950 йилда ҳокимият тепасига келди ва у ЖХПни қийин аҳволга солди. Демократия ва либерал иқтисодиёт тушунчаси ва дунёқарашига эга бўлган Демократик партия (ДП) тез орада юксалади ва 1946 йил сайловларида парламентга киради, 1950 йил 14 майда эса сайловларда кўп овоз тўплаб, ҳукумат тепасига келади. Шу тарзда Туркияда ЖХПнинг якка партиявийлик даври ниҳоясига етади. Илк бор Туркияда демократик йўл билан ҳокимият ўзгаради⁷.

Иккинчи Жаҳон урушидан кейин мавжуд “режимнинг либераллашиши” лозимлиги, “мухолиф партияга зарурат борлиги”ни англаган Президент Исмет Инону бу ҳолатни ижобий баҳолади. Ҳокимият тепасида узок вақт турган ЖХПнинг тоталитар бошқарувидан чарчаган, мухолифат ҳаракати И.Инонунинг ижобий муносабати натижасида янада кучайди.

Демократик партия ҳокимияти даврида Америка Қўшма Штатлари билан ҳамкорлик янада ривожланди. Демократик партия ҳукумати ташқи алоқаларнинг моҳият, мазмунини ижобий томонга ўзгартиради. АҚШдан илк ҳарбий ва иқтисодий ёрдамлар кела бошлайди. Туркия Америка томонида туриб, Корея урушида иштирок этди. Орадан кўп ўтмай, 1952 йилда Туркия НАТОга аъзо бўлади ва шу даврдан бошлаб Туркия ҳам ҳарбий, ҳам иқтисодий йўналишда ривожлана бошлайди⁸.

Демократик партия 1954 йил сайловларида кўп овоз олиб, ўз позициясини мустаҳкамлади, лекин 1957 йил сайловларида овозлар камайиб,

⁷ Yeşil, Ahmet, Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş, I. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayımları, Ankara, 1988

⁸ Genel Türk Tarihi, 9.Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 78

унинг рейтинги пасайса-да, етакчи сиёсий куч сифатида 1960 йил 27 май (давлат тўнтариши)га қадар ҳокимият тепасида туради.

Аднан Мендерес⁹ асос солган Демократик партия ўн йиллик ҳокимияти даврида ички сиёсатга катта аҳамият берди. Мамлакат халқига ва иқтисодиётга катта фойда келтирилди, халқ ҳаёти яхшиланди, йўллар, сув ва электр энергияси таъминоти кенгайди. Экин ерлари ўзлаштирилди, қишлоққа техникалар кириб келди, савдо-сотиқ ривожланди, саноат корхоналари қурилди. Хорижий инвестиция ва маҳаллий сармоя саноатга йуналтирилади.

1950 йил 9 июнда Демократик Партия сиёсий бюроси тўпланиб, Аднан Мендересни партия раҳбари этиб сайлади. Шу сабабдан 1950 йилдан 1960 йил 27 майдаги ҳарбий тўнтаришгача бўлган давр Демократик Партия Даври, ёхуд «Мендерес даври» деб аталади. Ана шу даврни Демократик Партия тарафдорлари «оқ инқилоб» («Beyaz ihtilal») деб ҳам аташган.

А. Мендерес олиб борган тўғри сиёсати, харизматик кишилиги билан мамлакат халқининг севгиси ва ҳурмати қозонди. Лекин бундай обрў-эътибор ўн йилдан ортиқ давом этмади. Иқтисодиётда ва ички сиёсатда мураккаб масалалар пайдо бўла бошлади. Мамлакат ичида амалдаги ҳукумат ва мухолиф кучлар орасидаги зиддиятлар кучайди. 1959 йил 17 февралда Кипр

⁹ Аднан Мендерес (1899 йил Туркиянинг Айдин шаҳрида туғилган ва 1961 йил Имрали оролида ўлим жазосига ҳукм қилиниб, осиб ўлдирилган) – машҳур турк давлат арбоби. Измирдаги Америка коллежи ва Анқара университетининг юридик факультетини битирган. Заҳирадаги офицер сифатида Биринчи Жаҳон урушининг охириги йилларида жанглarda иштирок этди. Турк миллий озодлик ҳаракатида Егей минтақасидаги жанглarda иштирок этди. 1930 йил Сарбаст Фирқа деб номланган сиёсий партияга аъзо бўлиб кирди. Лекин кўп ўтмай бу партия тарқатиб юборилгач, Жумҳурият Халқ партиясига аъзо бўлиб кирди. 1931 йил ана шу партиядан Туркия Буюк Миллат мажлисига депутат этиб сайланди. 1946 йилда Жалол Баяр, Рефик Кўралтан ва Фуат кўпрули билан биргаликда тузилган ва имзоланган «Dörtlŭ Takrir» Жумҳурият Халқ партияси томонидан қабул қилинмагач, ўз сиёсий қарашларини оммавий ахборот воситалари ёрдамида халққа эшиттирди ва бунинг учун ЖХП сафидан ўчирилди. “Такрир”ни имзолаган уч ўртоғи билан бирга Демократик партияни тузди. Ўша йили ўтказилган умумхалқ сайловларида А. Мендерес Кутахя вилоятидан депутат этиб сайланди. 1990 йил чиқарилган фармонга мувофиқ Аднан Мендерес ва 1961 йилда у билан бирга ҳукм қилинган барча сафдошларининг номлари оқланди. 1990 йил 17 сентябрь куни уларнинг хоклари Истанбул шаҳридаги Ватан кўчаси бўйидаги мавзолей қабристонга кўчириб қайта дафн этилди ва номлари абадийлаштирилди.

Шартномасини имзолаш учун Лондонга кетаётганда А.Мендерес минган самолёт ҳалокатга учрайди, лекин А.Мендерес зарар кўрмасдан фалокатдан қутулиб қолади.

Туркиянинг Ушок, Чаноққалъа, Тўқат, Яшил Ҳисор ва Тўпқоқи вилоятларида юз берган воқеалардан кейин тузилган Таҳқиқот Комиссиясининг ваколатлари (1960 йил 18 апрель) кенгайтирилади. Ўша куни Истанбул ва Анқара шаҳарларидаги университетларда намоёишлар ўтказилиши натижасида мамлакат бўйича ғавқулодда ҳолат эълон қилинади. А.Мендерес Ҳукумати бу воқеаларнинг олдини олиш ва чора кўришга қодир эмас эди.

Туркия тарихига оид китобларда инфляциянинг ортиши, шаҳар аҳолиси, армия ва давлат тизимида ишловчи фуқароларнинг моддий аҳволига ўз таъсирини кўрсатмай қолмагани, халқ норозилигига муҳолифат ва матбуотнинг танқидлари ҳам қўшилгани, юзага келган иқтисодий ва сиёсий вазият, мавжуд режим устида баҳслар кучайгани, норозиликлар, хусусан, мамлакатнинг энг катта шаҳарларида юзага чиққанлиги таъкидланади.

Шундай бир ҳолатда 1960 йилнинг апрель ойи охири ва май ойи бошида мамлакатда сиёсий вазият янада кескинлашиб, инқилобий ҳолат юзага келади ва ғавқулодда ҳолат эълон қилинади. Республика Қуролли Кучлари 1960 йил 27 май куни давлат тўнтаришини амалга оширади. Исмат Инону тарафдори бўлган бир нечта генерал Демократик партияни ҳокимиятдан туширишнинг сиёсий, иқтисодий муаммоларни ҳал этиш, мамлакатни, демократияни сақлаб қолишнинг воз кечилмас асосий шарти эканлигини англаб, ушбу қарорни қабул қилган эдилар¹⁰.

Давлат тўнтаришининг оқибатлари. 1960 йил 27 май куни ДП ҳукумати ағдарилиб, давлат бошқаруви ҳарбийлар қўлига ўтди. Эрта тонгда

¹⁰ Yücel, M. Serhan, Demokrat Parti, Ülke Kitapları-10, İstanbul, 2001

www.sharqjurnali.uz

DOI: 10.5281/zenodo.13921541

эълон қилинган баёнолда, амалга ошириладиган тадбирларнинг – демократияни ҳимоя қилиш, мамлакатда беқарорликка барҳам бериш, маълум бир вақтдан кейин умумхалқ сайловлари ўтказиш, Ҳақулодда вазият бекор қилиниб, давлат бошқарувининг қайтадан фуқароларга беришни мақсад қилиб қўйганлиги таъкидланди. Ҳокимиятдан ағдарилган Президент, Бош вазир, вазирлар, ДП раҳбарлари ва бу партия депутатлари ҳарбий академияда қамоққа олинди. Армия Генерали Жамол Ғўрсел Президент, Бош вазир ва Бош қўмондон қилиб тайинланди. Тузилган Миллий Бирлик Қўмитаси республика парламентидаги вазифасини бажаришга киришди.

1960 йил 17 июнда қўпчилик қисми ҳарбий бўлмаган янги Ҳукумат тузилди. Ҳарбий тўнтариш раҳбарияти деб номланган МБК (Миллий Бирлик Қўмитаси) аъзолари орасида юзага келган турлича нуқтаи назарлар туфайли дастлабки қийинчиликларга дуч келинади. Аъзолардан бир қисми сайловларнинг тезроқ ўтказилиши кераклигини илгари сурса, қолганлари сайловларни туб ислохотлар амалга оширилгандан кейин ўтказилишини талаб этадилар. Иккинчи гуруҳдагилар 1960 йил 13 ноябрдан кейин хорижий мамлакатларда ишлаш учун турли лавозимларга тайинланадилар ва Туркиядан чиқиб кетдилар.

1960 йил декабрда МБК Республика Конституцияси ва умумхалқ сайловлари ҳақидаги қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул этиш учун 1960 йил 7 декабрда қабул қилинган қонунга мувофиқ икки палата (Миллий Бирлик Қўмитаси ва Вакиллар мажлиси (жами - 272 аъзо))дан иборат «Таъсис мажлиси» ташкил этилди. Вакиллар мажлиси, умумхалқ сайловлари йўли билан сайланган депутатлар ёки юқоридан тайинлаб қўйилган кишилардан эмас, 67 вилоят (туман)да сиёсий партиялар (ДПдан ташқари), турли муассаса ва ташкилотлар (уюшмалар, матбуот органлари, истеъфодаги офицерлар, тижорий ташкилотлар, ёшлар, ишчи синдикатлари, саноат ва савдо уйлари, педагог уюшмалари, университет профессорлари, судьялар) вакиллари

босқичма-босқич сайланиб келган кишилардан иборат эди. Мажлисида давлат вазирлари ва ҳарбий қўмита вакиллари, вазирлар маҳкамаси аъзолари ҳам бор эди.

272 кишилиқ таъсис мажлиси таркибидаги икки сиёсий партиядан 70 вакил (депутат) бор эди: ЖХП – 35 киши, ЖХМП – 25 киши. Шунингдек, мажлисида 27 май давлат тўрттаришидан олдинги инсон ҳуқуқлари ва конституцияга қарши олиб борилган сиёсатни қўллаб-қувватлаган кишиларнинг бўлиши ҳам чегараланган эди.

Турли ташкилот ва муассаса вакилларида иборат бўлган Таъсис мажлиси 1961 йил 5 январда ишга киришиб, университетлардан олинган Конституция лойиҳаларини кўриб чиқиб, охириги вариантни тайёрлаб, умумхалқ референдуми ҳукмига ҳавола этади. 1961 йил январь – май ойлари орасида ишлаб чиқилган конституция лойиҳаси 1961 йил 9 июлда умумхалқ референдуми йўли билан, иштирокчиларнинг 60,4 % овози билан қабул қилинди.

1961 йил 9 июлдан бошлаб кучга кирган конституцияда 1961 йил 15 октябрь сайловлари натижасида МБК ҳокимиятни ҳарбийлардан олиб, фуқароларга берди¹¹. Конституцияга мувофиқ МБК нинг 22 аъзоси (генераллар) «Табиий сенаторлар» сифатида республика парламентида кирди ва Жамол Гўрсал депутатлар томонидан Туркия Республикаси президенти этиб сайланди¹².

¹¹ Cenel Türk Tarihi, 9. Cilt, s. 76

¹² Жамол Гўрсал – генерал ва давлат арбоби, 1895 йил Эрзурумда туғилган, 1966 йил Анқарада вафот этган. Туркиянинг 4-президенти (1961-1966). 1960 йил 27 май куни МБК армия номидан мамлакат бошқарувини ўз қўлига олгач, самолётда Измидан келтирилиб МБК раҳбари этиб тайинланди. Давлат ва ҳукумат бошлиғи лавозимидан ташқари Турк Қурулти Кучлари бош қўмондони бўлди. Маълум вақтдан кейин 38 аъзодан иборат МБК ни тарқатиб, 24 кишилиқ 2-қўмитани тузди ва қўмигадан чиқарилган 14 катта офицерни кузатув остида чет элга элчихоналарга маслаҳатчи этиб тайинлаб, жўнатди. Жамол Гўрсал 1961 йил 26 октябрда Туркия Республикаси президенти этиб сайланди. 1966 йил март ойида оғир хасталикдан сўнг вафот этди.

Харбий тўнтариш натижасида ағдарилган Демократик партия ҳукумати бошлиқлари Яссиада (Ясси Орол)да тузилган Фавкулудда Олий Адолат Суди Девонида судланадилар. Суд ҳаракатлари салкам 1,5 йил давом этди. «Конституцияга хилоф иш тутганлиги учун» 15 та ДП раҳбарига нисбатан ўлим жазоси, қолганларга эса оғир қамоқ жазоси эълон қилинади. Жиноий ишлар қайта кўриб чиқилиб, 15 кишига нисбатан чиқарилган ўлим жазосидан 12 таси умрбод қамоқ жазосига ўзгартирилади. Собик Демократик партия ҳукуматининг Бош вазири Аднан Мендерес, Ташқи ишлар вазири Фотих Рушту Зорлу ва Молия вазири Ҳасан Пўлатканларга нисбатан эълон қилинган ўлим жазоси Туркиянинг Имрали оролида ижро этилади (осиш йўли билан). Умрбод қамоқ жазосига ҳукм қилинган қолган барча собик ҳукумат раҳбарлари (вазирлар) 1964 йилгача амнистия йўли билан озодликка чиқарилади.

Туркия Республикаси Кожаяли университети профессори Ҳикмет Ўздемир 1960 йилдаги тўнтариш ҳақида шундай ёзади: «Офицерлар умумхалқ сайловлари билан ҳукумат тепасига келган ва парламентнинг ишонч овозини олган бир ҳукуматни йиқитиш учун амалга оширилган ҳаракат ҳарбий тўнтариш деб баҳоланади»¹³

1961 йил 15 октябрдаги сайловлардан сўнгра икки сиёсий партия: АП (Адолат партияси) ва ЯТП (Янги Туркия партияси) сиёсат саҳнасига чиқиб, ўзларини Демократик партиянинг давомчиси эканлигини даъво қилади. Сайловларда Жумҳурият халқ партияси 37%, Адолат партияси ва Янги Туркия партияси эса биргаликда 63% овозга эга бўлади. Бу натижа халқнинг фикри ўзгарганлиги, ҳатто 1960 йил ҳарбий тўнтаришдан норози эканлигини кўрсатар эди.

¹³ Cenel Türk Tarihi, 9. Cilt, s. 73
www.sharqjurnali.uz

Туркиянинг 1960-1970 йиллардаги сиёсий ҳаётига катта таъсир кўрсатган Адолат партияси 1961 йил 11 февралда ташкил этилган, унга Бош котиб этиб истеъфодаги генерал Рагип Гюмушпала сайланган эди. Сайловлардан кейин Исмет Инону раҳбарлигида тузилган, Жумҳурият Халқ партияси ва Адолат партияси иштирокидаги коалицион ҳукумат ҳарбий режимдан фуқаролик режимига қайтишни осонлаштирди, лекин коалиция ичидаги ихтилофлар туфайли узоқ давом эта олмади. 1964 йилда Гюмушпала вафотидан кейин Адолат партияси Бош котиби этиб Давлат Сув хўжалиги кўмитаси раиси Сулаймон Демирел сайланади. 1965 йилдаги сайловлар натижасида Адолат партияси халқнинг 53 % овозини олиб, яқка ўзи ҳукумат тепасига келади. Бу сайловларнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, Туркия тарихида биринчи марта социалист партия ҳисобланган Туркия Ишчи партияси (TİP –Türkiye İşçi Partisi) умумхалқ сайловларига мандат олади ва бу партиядан 15 та депутат сайланиб, республика парламентиغا киради.

Адолат партиясининг 1965-1971 йиллардаги бошқарув даври иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий нуқтаи назардан Туркиянинг энг порлоқ даври бўлиб тарихга кирди. Бу даврда республика иқтисодиёти ўсди, инфляция пасайди, sanoatlashuv, қишлоқ хўжалигига сармоялар ортди, энергетика соҳаси ривожланди.

1965-1971 йиллар Туркиянинг энг демократиялашган даври эди. Бу даврда ҳурфикрлилик учун жазолашлар камайди, халқ сиёсий ташкилотларга бирлаша бошлади. Оммавий ахборот воситалари ҳам бу йиллар ўзининг энг озод ва эркин фаолият даврини бошидан кечирди, турли хил қарашлар ошқора ифода этила бошланди.

1968 йилда Францияда бошланиб, бутун дунёга ёйилган талаба ҳаракатлари 60-йилларнинг охирларида Туркия олий ўқув юртларини ҳам қамраб олди. Аввал бошда университетлардаги ўқитиш ва синов тизимига

карши бош кўтарган талабалар секин-аста сиёсий-ижтимоий ва мафкуравий талабларни ҳам ўртага ташлай бошладилар. Бу мамлакатдаги вазиятни ёмонлашувига ва жамиятни турли сиёсий қарашлар гирдобига солиб қўйди. Юзага келган тартибсизлик, парокандалик 70-йилларнинг охири 80-йилларнинг бошигача давом этди.

ХУЛОСА.

Шуни айтиш керакки, «Демократик партия даври» ёки «Мендерес даври» деб ном олган муҳим тарихий даврда, яъни 1950, 1954 ва 1957 йилларда уч марта умумхалқ сайловлари бўлиб ўтди ва бу даврда Аднан Мендерес беш мартаба бош вазирлик лавозимини эгаллади ва ҳукуматлар қурди. Мендерес ҳукумати илгариги ҳукуматлардан тубдан фарқ қилар эди. Агар Демократик Партия депутатларининг ижтимоий ҳолатлари кўриб чиқилганда, камолизм давридан фарқли бўлган жуда кўп хусусиятлар кўзга ташланади. Умуман, Туркия Республикаси ташкил этилгандан бошлаб ўтган ярим асрга яқин вақт ичида мислсиз қийинчилик ва синовларни ўз бошидан кечирди. Шунга қарамай, бу давр мобайнида турк халқи бир жамият сифатида шаклланди, қанчадан-қанча иқтисодий ва сиёсий бўҳронларни енгиб ўтиб, гоҳ муваффақиятларга эришиб, гоҳида таназзулга юз тутиб, тараққий этди. Дунё ҳамжамиятида ўзининг муҳим ўрнига эга бўлди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Akçaoğlu, Cihat. Atatürk Komutan İnkılapçı ve Devlet adamı yönleriyle, Ankara, 1988;
2. Arseven, Celal Esad, Sanat Ansiklopedisi, c.1-5., İstanbul, 1952;
3. Bayar, Celal, Ben de yazdım, İstanbul, 1969; Bayat, Mert, Milli güç ve Devlet, İstanbul, 1986;
4. Bayur, Y., Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, Ankara, 1983;
5. Ertuğrul Zekai Ökte, “Ben bir Türküm”, Türk düşünce ve hayat tarzının tarihi gelişimi, İstanbul, 1995;
6. Genel Türk Tarihi, 9. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
7. Güngör, Erol, Dünden Bugüne Tarih–Kültür, İstanbul, 1980;
8. İşte Türkiye, T. C. Başbakanlık Basın - yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü yayını, Ankara, 1998;
9. Kafesoğlu, Prof. Dr. İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ankara, 1972;
10. Kösoğlu Nevzat, Türk dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti üzerine düşünceler, İstanbul, 1991; Мурхаммадиев Н. Ўзбек-турк дўстлик кўприги. Тошкент, 2008;
11. Миллер А.Ф. Буржуазно-национальная революция в Турции / / Советская Россия и капиталистический мир в 1917-1923 гг. М., 1957;
12. Миллер А.Ф. Очерки новейшей истории Турции. – М. – Л. – 1948; Розалиев Ю.Н. Особенности развития капитализма в Турции. – М., 1962;
13. Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasi Partiler, İstanbul, 1984;
14. Uran, Hilmi, Tek Partiden Demokrasiye. DP’nin kuruluşuna yol açan Dörtlü Takrir, Dünya, 4 Kasım 1958;
15. Yeşil, Ahmet, Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş, I. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara, 1988;
16. Yücel, M. Serhan, Demokrat Parti, Ülke Kitapları-10, İstanbul, 2001.